ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ Й ДЕРЖАВИ ВІД ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 1991–1996 РОКАХ

Надія ЦЕНДРА
аспірантка Інституту історії України НАН України

Анотація. *Стаття присвячена проблемам державно-церковних відносин в Україні у 1991–1996 роках, які є визначальними у формуванні громадянського миру, благополуччя та конфесійної толерантності в країні. Проаналізовано риси «пострадянської» моделі державно-церковних відносин.*

Ключові слова: *державно-церковні відносини, релігійне відродження, міжконфесійні відносини, радянська держава, свобода віросповідання.*

Україна, вибудовуючи новий етап відносин між державою і церквою, так чи інакше вимушена була повторювати пройдений історичний шлях. Декларуючи свою рішучість розірвати з тією частиною свого минулого, яка пов'язана з придушенням прав людини, приниженням релігійних почуттів, держава тяжіла минулим. Були серйозні розбіжності між декларованими принципами й реальністю.

Модель державно-церковних відносин, яка склалася в Україні, т.зв. «пострадянська», мала такі риси:

– жорстке законодавче відокремлення церкви від держави й відсутність прямого фінансування релігійних організацій із державного бюджету;

– законодавче закріплення рівності релігійних організацій перед законом;

– відносно ліберальне законодавство про свободу совісті, прийняте на романтичній хвилі, та наявність чинників, що негативно позначалися на забезпеченні фундаментальних свобод і прав людини.

В Україні при кардинальній зміні державної політики щодо церкви, порівняно з комуністичним періодом, зазнавало змін розуміння філософії взаємин цих інституцій. Вони усвідомлювалися – відкрито чи приховано – як однобічно скерований процес. Тобто держава могла виявляти безмежну милість до релігійних інституцій, активно використовувати їх у політичних чи культурних проектах. Однак про рівноправність при цьому не йшлося, а несміливі пропозиції спрямувати, наприклад, якісь кошти на підтримку соціальних програм або надати кредити для розвитку спеціальних церковних доброчинних закладів, які опікувалися важкохворими, сиротами тощо, сприймалися як замах на принцип відокремлення церкви від держави [1, 61].

Протягом 1991–1996 років відбувалося нагромадження досвіду застосування системно-посередницької моделі державного управління, яка передбачала вибудову зворотних зв'язків між церквою і державою, які включали, з одного боку, посередництво держави в узгодженні інтересів різних релігійних організацій, а з іншого – посередництво релігійних організацій у розбудові відносин між державою і церквою [2, 25].

Серед фахівців не було повної згоди, що саме слід розуміти під відокремленням церкви від держави. До речі, на Заході тим самим підкреслювалася рівноправність суб'єктів цих відносин. До того ж правознавці майже одностайні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не мала з церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно-культурної ситуації ми не знайдемо ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означало, що держава не ототожнювала себе з жодною релігією чи церквою, не покладала на церкву державних функцій, не втручалася в її внутрішні справи, й обидві інституції поважали автономію одна одної в належних їм сферах: церква не наділялася політичною владою, а держава зберігала нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступала від імені або проти котроїсь із них. Держава не примушувала своїх громадян діяти на користь певної церкви, не визначала канонічного устрою. При цьому нейтралітет держави практично завжди доброзичливий щодо церкви. Держава не лише поціновувала соціальну працю релігійних інституцій, але й виявляла велику повагу до самої релігії, яка відігравала важливу роль у духовному й моральному розвитку суспільства. Тобто конституційне закріплення принципу відокремлення церкви від держави зовсім не відкидало як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості співпраці у сферах соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Церква, яка об'єднувала віруючих громадян країни, очевидно, не байдужа також і до іміджу цієї країни на зовнішній арені, а державі, природно, не байдуже питання статусу «своїх» релігійних інституцій у відповідній ієрархії, їхньої присутності в міжнародних церковних організаціях.

На жаль, у багатьох пострадянських країнах більше давалися взнаки рецидиви інакшої моделі відокремлення церкви від держави – відокремлення антагоністичного.

Принцип відокремлення передбачав, що держава не втручається в питання віровчення, культу, внутрішнього устрою церкви, включаючи вирішення кадрових питань, у свою чергу, церква – у діяльність державних структур. Поняття «державно-церковні відносини» в політичному вжитку в поліконфесійній країні залишалося некоректним. Термін «церква» не міг визначати інституалізаційні характеристики цілого ряду конфесій. Продекларованe взаємне невтручання держави й церкви було не зовсім виправданим, бо й несло певні загрози від посиленої місіонерської діяльності іноземних релігійних організацій та масового поширення нетрадиційних вірувань.

На початку 1990-х років в Україні лише зароджувалася взаємодія державної і духовної влад. Українська модель державно-церковних відносин формувалася без належної оцінки світової практики, врахування специфіки держави. Теоретично за основу відносин між державою і релігійними організаціями в Україні була взята модель світської держави, що не віддавала переваг жодній із церков. При цьому українське законодавство, декларуючи світський характер держави, залишало простір для довільного тлумачення окремих статей, де не завжди проглядалися конкретні механізми їхнього здійснення.

В Україні зазначений принцип є відмінним від закріплюваної радянським законодавством моделі світської держави, оскільки набув рис ліберального підходу до свободи релігії. Це передусім виявлялося в передбачених національним законодавством нейтралітеті Української держави в питаннях світогляду й віросповідання, обопільній незалежності держави й об'єднань віруючих, гарантуванні їхньої внутрішньої автономії за умови дотримання громадами законодавства України.

Принцип світської держави, що базувався на конституційних засадах відокремлення церкви від держави, школи від церкви, оформлений як «інституційна і функціональна позарелігійність державної влади» і означав, що держава не була релігійно та ідеологічно незаангажованою, не пов'язаною з жодною із конфесій, не виказувала своєї прихильності до будь-якої конфесії, релігійної організації, не фінансувала їх, не втручалася в канонічну, управлінську діяльність, організаційно-структурну надбудову.

Принцип релігійно-світоглядної нейтральності держави (який визначався більшістю конфесій, релігійних напрямів в Україні) поставав методологічною основою її світськості, забезпеченням свободи совісті, свободи релігії, унеможливлював практичну реальність вільного функціонування церкви у правовому просторі держави.

Розмежування церкви від держави – це, насамперед, її невтручання в політичну діяльність. УГКУ відмежовувала себе від прямої участі в політиці, залишаючи за собою право давати моральну оцінку певним політичним явищам і процесам. Керівництво церкви, підкреслюючи державницьку позицію, декларувало загальний осуд тоталітаризму та комунізму.

Державні акти України щодо церкви не віддзеркалювали основних принципів державно-церковних відносин, які притаманні розвинутим демократіям Заходу, а подекуди й кардинально відрізнялися від них. На Заході йшлося про розмежування сфер компетенції держави й церкви, підкреслюючи в такий спосіб рівноправність обох партнерів. В Україні принцип відокремлення вказував на суб'єкт-об'єктний характер їхньої взаємодії.

У західних демократіях на конституційному рівні сформульовані положення, які уможливлювали акомодаційний підхід до релігійних свобод, тобто закладалися такі відносини держави й церкви, за яких оптимально враховувалися інтереси всіх релігійних організацій. Тут сформувалося три моделі державно-церковних відносин: унітарна, коли держава підпорядковувалася церкві; «двох мечів», де держава та церква діяли як паритетні й автономні; тринітарна – з виборністю влади в державі та соборноправності в церкві. В 40 країнах світу використовували модель «державна церква», за якої законодавчо закріплюється привілейований статус церкви. У більш ніж половині з цих країн главою держави могла бути лише особа, яка належала до офіційної церкви. У Німеччині, Австрії, Перу, Японії привілейоване становище мали дві церкви [3].

Після краху комунізму країни Центральної і Східної Європи, з одного боку, прихильно поставилися до толерування й демократизації державно-церковних відносин, а з іншого – стали на захист і поступове відтворення тих релігійних культур, без яких немислима їхня національна тотожність. У цьому відношенні Україна посіла виняткове місце.

Для керівництва держави орієнтиром у сфері конституювання системи взаємин між державою і релігійними об'єднаннями виявилася не відповідна національна традиція і навіть не практика державно-церковних відносин у країнах близької географічно, культурно та політично Західної Європи, а заокеанський досвід Сполучених Штатів. Історично склалося, що США не належала до країн з однією чи кількома укоріненими релігійними традиціями. Усі конфесії були рівними не лише перед законом, а й у контексті визнання їхньої ролі та місця в державо- і націєтворчому процесах. Для американців право на свободу совісті, релігії і віросповідання виступало базовою цінністю.

Намагання американізувати українську дійсність – наслідок романтичної ейфорії початку 1990-х років – не мало об'єктивних підстав. Американська модель церковно-державних відносин базувалася на Біллі про права, що був ухвалений у формі десяти поправок до Конституції і містив два пункти: про незапровадження і про свободу релігійної діяльності, які і склали основу концепції цих відносин. Згідно з американською Конституцією ні центральний уряд, ні органи штату, ні місцева влада не можуть визначати мету діяльності церкви, призначати її керівників або вказувати, як тій належить функціонувати чи вести свої справи. Урядові, за американською Конституцією, заборонено в будь-який спосіб втручатися в церковні справи чи перешкоджати активності релігійних організацій [*4,* 28].

В умовах незалежної держави державно-церковні відносини продовжували вибудовуватися на основі політичних рішень, без наукового супроводу. На початку 1990-х років украй мало й несистемно проводилися історичні, філософські, політологічні, соціологічні, релігієзнавчі дослідження проблем впливу церкви на суспільне життя, ролі церкви у збереженні загальнолюдських цінностей. Політологія недостатньо пропрацювала проблеми впровадження політичних, державно-управлінських та адміністративно-організаційних рішень у сферу релігійно-церковного життя.

Протягом 1991–1996 років Україна намагалася більш конкретно окреслити параметри своєї політики щодо релігійних організацій. Віце-прем'єр-міністр України І. Курас, виступаючи в 1995 р. на науково-практичному семінарі «Релігія і Церква в Україні та актуальні проблеми гармонізації державно-церковних відносин», підкреслив необхідність переорієнтації державної політики в цій царині, зміст якої – у перенесенні центру ваги від спроб упровадження окремих політичних проектів, виконавцями яких поставали релігійні організації, до створення всебічних можливостей для здійснення Церквою історично і сутнісно притаманної їй місії, дійової і послідовної підтримки державою всіх аспектів соціально значущої діяльності релігійних організацій. Це не лише сприятиме церковному служінню в інтересах українського суспільства, але й «витягуватиме» релігійні організації з насиченої небезпечними чинниками зони політичної напруги. Не менш цікавим було визнання віце-прем'єром необхідності з боку держави сприяти церквам України утвердитися в бажаному для них церковно-канонічному статусі [*5,* 3].

У 1996 р. з метою вдосконалення принципів відносин між державою та церквою в Україні Громадська Рада Українсько-Американського Бюро Прав Людини розробила рекомендації, що містили такі положення:

І. Загальні міркування

1. Держава і Церква є автономними одна стосовно іншої, що передбачає у стосунках між ними співпрацю у суспільній сфері.

2. Взаємовідносини між Церквою і державою повинні регламентуватися тільки чинним законодавством.

3. Співпраця держави і Церкви у вирішенні спільних інтересів у культурній та соціальній сферах.

ІІ. Політика держави щодо Церкви

1. Політика держави стосовно Церкви ґрунтується лише на засадах, визначених чинним законодавством.

2. Принцип рівноправності всіх релігійних конфесій перед законом є головною засадою політики держави щодо Церкви.

3. Держава зобов'язана компенсувати негативні наслідки свого втручання в релігійну сферу та справи Церкви в минулому.

4. Державна програма, що стосується матеріальної компенсації, повинна враховувати сучасний економічний стан країни.

5. Політика держави має бути переорієнтована на створення умов для реалізації Церквою її специфічної місії.

6. Держава повинна підтримувати і сприяти розвитку культури, що сформувала традиції української нації, водночас не надаючи переваги жодній релігійній організації та не втручаючись у богословські та внутрішньоцерковні проблеми.

7. Політика держави щодо Церкви повинна гарантувати громадянам право на вільний вибір у сфері релігійних переконань, на підтримання і збереження своєї історичної релігійної традиції.

8. Оскільки Церква як інституція духовна на відміну від держави не має політичних і географічних кордонів, держава має забезпечити віруючим України право спілкування з центрами духовної влади, які знаходяться поза межами Української держави [*6,* 52–54].

Українське законодавство, спрямоване передусім на знищення підвалин сталінського законодавства, залишало невизначеними серйозні проблеми державно-церковних відносин. Введення державою діяльності релігійних організацій у законодавче поле найперше означало, що всі вони у своїх правах і обов'язках, умовах здійснення функціонального впливу й конфесійної самореалізації рівні. Набуття конфесіями «правового статусу» окреслювало ступінь і межі свободи, функціонально-рольових можливостей у правовому просторі держави.

Отже, у 1991–1996 досліджуваних роках у релігійному житті України відбувалися стрімкі, широкомасштабні зміни, якими не позначалася, напевно, жодна галузь суспільного буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єленський В.Є. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення: Науковий збірник // За заг. ред. проф. А. Колодного. – К., 1998.– С. 60–62.

2. Кальниш Ю. Актуальні питання взаємодії органів державної виконавчої влади України у сфері релігійно-церковного життя //Людина і світ. – 1998. – № 4. – С. 25–32.

3. Білоус О.М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політолог. наук. – К., 2004. – С. 15.

4. Бусбі Лі. Найперша свобода: Американська модель церковно-державних відносин // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення: Науковий збірник / За заг. ред. проф. А. Колодного. – К., 1998. – С. 27–31.

5. Єленський В. Огляд подій 1995 року. Держава і Церква // Людина і світ. – 1996. – № 1–2. – С. 3.

6. Записка. Релігійне питання в Україні. Принципи взаємовідносин між державою та Церквою // Права людини в Україні. – Київ–Харків, 1996. – Вип. 15. – С. 52–54.

Надежда Цендра

Проблемы оптимизации принципов отделения церкви от государства и государства от церкви в Украине в 1991–1996 годах

Аннотация. *Статья посвящена проблемам государственно-церковных отношений в Украине в 1991–1996 годах, которые определяют формирование гражданского мира, благосостояния и конфессиональной толерантности в стране. Проанализированы черты «постсоветской» модели государственно-церковных отношений.*

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, религиозное возрождение, межконфессиональный конфликт, советское государство, свобода вероисповедания.*

Nadiya Tsendra

Problems of optimization principles for separation of church from state and state from church in Ukraine in 1991–1996

Annotation. *The article is devoted to the problems of relations between state and church in Ukraine in 1991–1996, which determine forming of civil world, prosperity and confessional tolerance in the country. The features of «post-soviet model» of state and church relations are analyzed.*

Key words: *state and church relations, religious revival, interconfession relations, soviet state, freedom of religion.*

Природа породжує Мову, Мова – людину (народ); Людину, сповнену Духу й Культури, – бо мова є витвором і багатогранної суспільної життєдіяльності, але первісно – сутність її трансцендентна. Звідси універсально багата й могутня енергія Слова: воно виражає найтонші порухи душі, океанну глибину серця, надзвичайну проникливість інтелекту, безмежність фантазії та уяви, таємничість природи й пророчу сутність людських видінь, універсальну здатність виражати багатогранність понять (як писав славетний мовознавець О.Потебня, кожне слово має зміст і форму, до того ж – зовнішній і внутрішній зміст і зовнішню й внутрішню форму; воно не плоске й не однозначне, а сферичне і багатомірне).